

دو فصلنامه علمی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهرا (س)
سال سی‌ام، دوره جدید، شماره ۲۵، پیاپی ۱۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۹/صفحات ۷۰-۳۵
مقاله علمی - پژوهشی

بررسی استنادی کتاب عاشورانگاری تسلیة المَجالس و زینة المَجالس^۱

محمد رضا بارانی^۲
سحر نعمتی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۱

چکیده

برگزاری آئین سوگواری عاشورا و گرایش علمای شیعه به نگارش عاشورا در دوره صفوی برای تقویت یکپارچه‌سازی تشیع در ایران بسیار کارساز بود. یکی از اثربخش‌ترین آثار، کتاب تسلیة المَجالس حائری است. برای شناخت جایگاه علمی این عاشورانگاری، بررسی استنادهای آن به منابع شیعی و اهل سنت بسیار راهگشا بوده و هدف اصلی این نوشتار است. این نوشتار در پی بررسی استنادهای شیعی و سنی تسلیة المَجالس با رویکرد توصیفی تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای است تا میزان استناددهی این اثر به منابع شیعی و سنی روشن شود. دستاورد پژوهش آن است که این عاشورانگاری با ۶۶ درصد استناد به منابع شیعی و ۲۱ درصد استناد به منابع سنی و بیشترین استناددهی به منابع سده ششم مانند مقتل خوارزمی با ۴۶ استناد و سپس منابع سده چهارم مانند کامل الزیارات ابن قولویه با ۳۴ مورد، از جایگاه اثرگذاری فراوانی برخوردار بوده است. استناد این عاشورانگاری، به منابع دوره میانی، نشان از جایگاه مناسب علمی آن دارد. بررسی متن کتاب، نشانگر آن است که استناد به منابع سنی با دیدگاهی هم‌گرایانه نسبت به منابع روایی اهل سنت رخ داده است. همچنین گونه‌های مختلف منابع استنادی نشان از بیشترین استناد به منابع تفسیری در متون شیعی و مقتل در متون اهل سنت دارد.

واژگان کلیدی: عاشورانگاری، تسلیة المَجالس و زینة المَجالس، حائری، استنادهای منابع شیعه، استنادهای منابع اهل سنت.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2021.30562.1423

۲. استادیار دانشکده ادبیات، گروه تاریخ، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران (نویسنده مسئول):

m.barani@alzahra.ac.ir

۳. کارشناس ارشد گروه تاریخ، جامعه الزهرا، کرج، ایران: sayesar.aftab@gmail.com

مقدمه

نهضت عاشورا امام حسین(ع) در تاریخ تشیع همواره الهام‌بخش نهضت‌های شیعه است. مورخان از ابتدای این رخداد مهم تاریخی همواره در قالب مقاتل به این واقعه مهم و ابعاد گسترده آن پرداخته‌اند. یکی از عوامل کمک‌کننده به شاهان صفوی برای تحکیم پایه‌های حکومت، برپایی مجالس سوگواری امام حسین(ع) بوده است. دوره شاه تهماسب اول (۹۸۴-۹۳۰ ق) با تثبیت سلسله صفوی با عاشورانگار، حائری و عاشورانگاری با عنوان تسلیة المَجالس و زینة المَجالس همراه است. با توجه به اینکه عاشورانگاری مذکور مربوط به قرن دهم بوده و از مصادر اولیه فاصله دارد؛ این پرسش مطرح است که این عاشورانگاری از چه جایگاه علمی از لحاظ استناد به متون کهن برخوردار است.

این پژوهش قصد دارد دوره شاه‌تھماسب و بستر زمانی و مکانی هنگامه نگارش تسلیة المَجالس و شیوة نگارش آن را بررسی کند و به این پرسش‌ها پاسخ دهد: تسلیة المَجالس چه میزان به مصادر شیعی و سنی و به چه گونه‌هایی از این منابع استناد داده و کدام سده بیشترین میزان استناد را داراست، چه دلایل زمینه‌ای و متنی در عاشورانگاری سبب استناد به متون اهل سنت شده است؟ فرضیه پژوهش این است که حائری در عاشورانگاری خود، از گزارش‌های متون شیعی و سنی یکسان بهره برده و از سویی بیشترین میزان استناددهی را از میان گونه‌های مختلف منابع، به متون روایی و سپس تاریخی داشته است و به متون کهن اولیه کمتر از منابع دست دوم، یعنی سده‌های نزدیک به دوره صفویه استناد داده شده است. هم‌چنین حائری گزارش‌ها را بدون بررسی مصادر روایی منابع اهل سنت و به‌عنوان دیدگاه هم‌گرایانه مخالفان آورده است.

درباره پیشینه پژوهش گفتنی است درباره عاشورانگاری دوره صفویه آثاری وجود دارد. مقاله «سیری در مقتل‌نویسی و تاریخ‌نگاری از آغاز تا عصر حاضر (قسمت سوم)» از محسن رنجبر با محوریت عاشورا پژوهشی. وی در ضمن معرفی مقاتل، عاشورانگاری‌های عصر صفوی، از جمله تسلیة المَجالس را در دو بخش معرفی مقاتل مهم و سپس مقتل‌هایی که در تحریف‌سازی و جعل قیام عاشورا نقش داشته‌اند، تحلیل و بررسی کرده است. اما در رابطه با تسلیة المَجالس و زینة المَجالس، تنها یک پژوهش از علی صدراپی‌نیا با عنوان «تسلیة المَجالس و زینة المَجالس، کتاب حدیثی از قرن دهم» وجود دارد. پژوهشگر در این مقاله در دو بخش ابتدا کتاب را معرفی و علت تألیف آن را نوشته و سپس عصر تدوین کتاب، نثر ادبی‌گونه، اشعار مؤلف و مصادر این کتاب حدیثی را بررسی کرده است. پژوهش کنونی با رویکردی نو و متفاوت نسبت به پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه عاشورانگاری قصد دارد با روشی نو آماری از

تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۳۷

میزان استناد این عاشورانگاری به مصادر شیعی و سنی ارائه داده و سپس دلایل استناد به منابع سنی را بررسی کند. شایان توجه است که این امر مدنظر محققان نبوده و این زاویه دید به عاشورانگاری‌های عصر صفوی نو است.

۱. بستر نگارش تسلیه‌المجالس

تسلیه‌المجالس در دوره حکومت شاه تهماسب و سیاست‌های مذهبی او نگاشته شد. سیاست مذهبی شاه تهماسب بر پایه ترویج و یکپارچه‌سازی مذهب شیعه اثنی‌عشری شکل گرفت. شاه در این راستا علما و زهاد را ارج نهاد؛ بقاع متبرکه، مساجد و مدارس را رونق بخشید و امر به معروف و نهی از منکر را همواره مدنظر داشت. (ترکمان، ۱۳۱۴: ۱/ ۹۴) سیاست دیگر وی در راستای سلامت اخلاقی جامعه بر پایه مجالس و عظمای علمای عظام قرار داشت؛ از این رو شاه احکام رسمی را برای برپایی این مجالس در سال ۹۷۶ هجری صادر کرد. (شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۳۱)

علمای عرب‌زبان و مهاجر حکومت صفوی به‌ویژه از جبل عامل، توانستند مطابق سیاست‌های شاه در مصادر دولتی و قضایی نقش‌های کلیدی به دست آورند. برخی از این نقش‌ها عبارتند از، ملاباشی، صدر (صدارت خاصه و عامه) شیخ‌الاسلام دارالسلطنه اصفهان، قاضی دارالسلطنه اصفهان و قاضی عسکر. (میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۳۳-۱) این سیاست‌ها سبب شد تا جامعه ایرانی عصر صفوی با یاری عالمان در مباحث مذهبی به گونه گسترده با مذهب اثنی‌عشری آشنا شوند و به آن گرایش یابند. در کنار آن همچنان گرایش‌های صوفیانه در جامعه وجود داشت؛ چنانچه رکن نظامی سپاه شاه، قزلباش صوفی مسلک بود؛ از این رو شاه برای رسمیت مذهب تشیع به رکن دیگر یعنی عالمان تکیه کرد. این عالمان در آثار خود به دلیل وجود بافت سنی مذهب در جامعه ناگزیر به بهره از مصادر اهل سنت بودند.

دشواری زیست برای عالمان شیعی در جبل عامل و سرزمین شام و به‌ویژه کشته‌شدن زین‌الدین عاملی در ۹۶۶ق (شهید ثانی) سبب کوچ عالمان شیعه به ایران، حجاز، یمن، هند و عراق شد. (علی‌مروه، ۱۹۸۷: ۴۳ و ۱۸) چنانچه شیخ بهاء‌الدین پس از کشته‌شدن شهید ثانی به ایران آمد و با تلاش فراوان در زنده‌کردن آیین نماز جمعه، مقام شیخ‌الاسلامی به او داده شد. (ترکمان، ۱۳۱۴: ۱۱ و ۱) همچنین نیاز به ترجمه متون دینی و شیعی به فارسی بسیار مهم بود؛ از این رو شاه تهماسب برای تقویت مذهب تشیع به ترجمه موارث شیعه و متون عربی دستور داد و در این زمینه به ترجمه متون زندگی امامان (ع) نیز توجه شد و آثاری درباره امامت و اصول فکری و عقیدتی شیعه نوشته شد. (چلونگر، ۱۳۸۳: ۲۷۷-۲۷۵) به نقل از

نصیری، ۱۳۸۹: ۱۶۹) عالمان شیعه از دوره شاه اسماعیل نیز پس از ورود به ایران این نیاز را دانسته بودند و تلاش‌هایی کردند، اما نیاز برای تقویت جدی‌تر مذهب تشیع سبب شد شاه تهماسب در سال ۹۷۶ق یا ۹۷۷ق به همه عالمان اعلام و نحاریر اسلام حکم دهد که در همه شهرها مجالس وعظ برگزار شود و هیچ منطقه و جماعتی بدون وعظ و واعظ نماند. (عبدی‌بیگ، ۱۳۶۹: ۱۳۱)

از سوی دیگر هنوز همه مردم ایران به آموزه‌ها و آیین‌های شیعی باور قلبی نیافته بودند؛ زیرا این تغییر مذهبی با دستور حکومتی بود نه با اندیشه و خواست خود مردم. پس مردم هنوز از آموزه‌ها و رفتارهای متناسب با مذهب تسنن دور نشده بودند و کسانی که به تشیع نیز گرایش پیدا کرده بودند، زمینه‌های جدایی در آنها ریشه ندوانده بود. با این شرایط عالمان شیعه در آثار خود برای ترویج و تقویت شیعه و اینکه مذهب تشیع با آموزه‌های اسلام راستین و دیدگاه عالمان اهل سنت نیز هماهنگ است، نیازمند استناد به آثار عالمان و دانشمندان اهل سنت بودند و آثار اهل سنت به گونه‌ای در بین مردم جایگاه داشت.

بنابر آنچه بیان شد، بررسی استناد آثار عالمان شیعی درباره تاریخ امامان (ع) و مذهب تشیع به آثار عالمان اهل سنت، می‌تواند نشان‌دهنده میزان به‌کارگیری استناد و اثربخشی آن باشد؛ از سوی دیگر میزان، چگونگی استناد و گونه استناد به هر سنخ از منابع اهل سنت نیز می‌تواند رویکرد نویسنده شیعه را نشان دهد. از این رو در این نوشتار با بررسی استنادهای این کتاب می‌توان به این مسائل دست یافت.

در بین عالمان و اندیشمندان شیعه، حائری نیز از عالمان بیرون سرحدات حکومت صفوی یعنی جبل عامل بود که شاه تهماسب صفوی با دعوت از علمای این سرزمین مانند «محقق کرکی» زمینه حضور آنان و مشارکت فعالانه ایشان در عرصه سیاسی را فراهم آورد. حائری نیز با همین رویکرد گسترش مذهب تشیع در اواخر دوره شاه اسماعیل به کربلا که از سرحدات حکومت صفوی بود، مهاجرت کرد و به نگارش وقایع عاشورا با کتاب تسلیة المَجالس پرداخت و در این عاشورانگاری از آثار اهل سنت بهره برد. میزان بهره‌مندی و استناد ایشان به منابع اهل سنت و چرایی آن براساس نوشته خودش مهم است تا به اندیشه و رویکرد ایشان و اثر بسیار مهمشان برای ترویج اندیشه و آیین‌های شیعی، بتوان شناخت پیدا کرد.

۲. زندگی‌نامه حائری

سیدمحمدبن‌ابی‌طالب حسینی موسوی حائری از دانشمندان قرن دهم بود. عاشورانگاری او تسلیة المَجالس و زینة المَجالس نام دارد. سیدمحمد حائری متولد «کَرک نوح» لبنان بود. تاریخ

ولادت و وفات وی در منابع تاریخی، دقیق نیامده است؛ اما با توجه به اینکه حائری، این عاشورانگاری را در سال ۹۵۵ هجری نگاشته، باید گفت وی در قرن دهم زیسته است. این عاشورانگار به شهرهای دمشق، کربلا و مدینه سفر کرد. سفر اول او به دمشق بود که وی آن را بدون دستاورد دانست؛ زیرا از یک‌سو در آشکارکردن مذهب خود موفق نبود و از سوی دیگر دمشق را معدن فسق، فجور و فریب شناخت.^۱ سفر دوم او به کربلا بود که در آن موقعیت مناسبی به دست آورد و در کنار بارگاه سیدالشهدا زیست و از این دوره زندگی خود در کنار بارگاه امام حسین(ع) ابراز خرسندی می‌کرد. سفر سوم او در سال ۹۲۱ هجری برای حج بود و به زیارت بارگاه پیامبر(ص) رفت. (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: مقدمه، ۱/ ۱۴ و ۱۵)

درباره جایگاه محمدشمس‌الدین خطیب حائری می‌توان توصیف عالمان دیگر را سنجید. علامه مجلسی وی را سید نجیب عالم (مجلسی، ابی‌تا: ۱/ ۲۱ و ۴۰) می‌داند. همچنین از سخنان محقق در ابتدای *تسلیة المجالس* به دست می‌آید که وی به فخر الملة و الشریعة و الدین ملقب بود. از عنوان «زبدۃ الخطباء» برای حائری (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: مقدمه، ۱/ ۱۵) روشن می‌شود که او از خطبای برجسته زمان خود بود؛ هرچند با خواندن خطبه‌های همین کتاب نیز می‌توان به این نکته دست یافت. این عالم گمنام چندین اثر دارد که در مقدمه *تسلیة المجالس* و *زینة المجالس*، تنها کتاب در دسترس وی، به آنها اشاره شده است. از آثار دیگر او *السجع النفیس* است که او در مقدمه کتاب از آن نام می‌برد. (همان: ۱۸)

بنابراین بر پایه توصیف عالمان دیگر، حائری جایگاه مردمی خوبی داشته و از سویی به دلیل هم‌گرایی رویکرد و سیاست شاهان صفویه به نگارش کتاب *تسلیة المجالس* و *زینة المجالس* روی آورد تا بتواند برای تقویت مذهب تشیع و الگو قراردادن امامان (ع) و به‌ویژه امام حسین (ع) در بین مردم گامی بردارد. همچنین به دلیل اینکه خودش خطیبی بزرگ بوده است و می‌توان گفت کتاب او از سوی خطیبان نیز مدنظر بوده است؛ به دستور شاه تهماسب این‌گونه آثار بایستی در همه منطقه‌ها و گروه‌های مردمی رواج داشته باشد؛ پس نیاز خطیبان و گروه‌های مردمی برای همراهی با دستور شاه در اثربخشی این‌گونه آثار بسیار آشکار است.

۳. شیوه نگارش عاشورانگاری

عاشورانگاری موجود در *تسلیة المجالس* و *زینة المجالس*، متناسب با مجالس ده شب اول محرم نگاشته شده است. زمان تألیف کتاب با توجه به شواهدی تعیین می‌شود: شاهد اول، محمد کرکی حائری قصایدی را در عاشورانگاری *تسلیة المجالس* و *زینة المجالس* سروده که در بخشی

۱. «أعنی البلدة المشهورة ب «دمشق» معدن الفجور والغرور والفسق»

از آن خود را ۷۰ ساله معرفی می‌کند (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۱۳۰/۲ و ۷۴)؛ شاهد دوم، عاشورانگار در مقدمه همین کتاب از نگارش پیشین خود با عنوان *السجع النفیس فی المحاوره اللام*^۲ و *ابلیس* یاد کرده (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۵۰/۱) و سال پایان نوشتن آن را ۹۵۵ هجری نوشته است. از این دو شاهد می‌توان نتیجه گرفت که عاشورانگاری محمد کرکی حائری در سال ۹۵۵ هجری نگاشته شده است. اگرچه او در مقدمه کتاب از شاه اسماعیل تمجید می‌کند (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۴۵/۱)^۳ با توجه به اینکه او کتاب *السجع النفیس* را در ۹۵۵ هجری نوشته است، روشن می‌شود مقدمه کتاب در زمان شاه اسماعیل صفوی نگاشته شده؛ همچنین عاشورانگار ۳۰ سال از عمرش را به نوشتن این کتاب اختصاص داده، بنابراین آشکار می‌شود که او این عاشورانگاری را در زمان شاه تهماسب به پایان رسانده است؛ گواه سوم نوشته آقابزرگ تهرانی است که حائری کتاب دیگرش به نام *السجع النفیس* را در سال ۹۵۵ ق نوشته، (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۴۸/۱۲) و چون کتاب *تسلیة المَجالس* را پس از کتاب *السجع* نوشته پس باید گفت که زمان نگارش کتاب *تسلیة المَجالس* پس از ۹۵۵ ق بوده است.

حسینی حائری بدون ذکر نام کاشفی و کتاب *روضه الشهداء* باور دارد که مصحفی به زبان فارسی نگاشته شده است و او قصد دارد ابواب و ترتیب کتاب خود را براساس روضه آن تنظیم کند (همان: ۵۲ و ۵۱) و حتی انگیزه نگارش این کتاب را نیز سبک نو *روضه الشهداء* می‌داند. او می‌گوید این کتاب را نیز همچون واعظ کاشفی در *روضه الشهداء* که در ده مجلس برای دهه اول محرم نگاشته، در ده مجلس برای دهه اول محرم نوشته است. اما تصریح دارد که قصد ترجمه *روضه الشهداء* را به عربی ندارد و نام *تسلیة المَجالس و زینة المَجالس* را برای آن انتخاب می‌کند. (همان: ۵۲) به نظر می‌رسد مقصود او این است که هرچند از لحاظ ساختار ظاهری از *روضه الشهداء* الگو گرفته است، اما از لحاظ محتوایی قصد ندارد از محتوای نامعتبر این عاشورانگاری استفاده کند، بلکه قصد دارد از محتوایی معتبر با استناد به منابع معتبر برای تدوین *تسلیة المَجالس* بهره برد. با بررسی *تسلیة المَجالس* روشن می‌شود که حائری فقط از تبویب و سبک نثری و از جنبه فصاحت و سجع و مصیبت‌بار بودن زندگی اولیای الهی، از *روضه الشهداء* تأثیر پذیرفته است. (رنجبر، ۱۳۸۶: ۸۶) چنانچه خود او نیز این تصریح می‌کند که در این نگاره از روایات معتبر علمای برجسته بهره خواهد برد و از به‌کارگیری گزارش‌های ضعیف دوری خواهد کرد. (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۵۲/۱)

۱. سبعون عاماً مضت ما كان أجمعها إلا كومض بريق لاح في مزن

۲. هم چنین این کتاب به نام «السجع النفیس فی المحاوره الغلام و ابلیس» گفته شده است.

۳. «صاحب الأصل الراسخ، والفرع الشامخ، والمجد الأطول، والشرف الأعلی، قاتل الكفرة، و خاذل الفجرة...»

علامه مجلسی با موثق بودن کلام وی در مقدمه بحارالانوار که مصادر کتابش را بیان کرده، این‌گونه از این کتاب یاد می‌کند: «کتاب مقتل الحسين که تسلیة المجالس و زینة المجالس نامیده شده از سیدنجیب عالم محمدبن‌ابی‌طالب حسینی موسوی حائری است.»^۱ (مجلسی، بی‌تا: ۱۲/۱) و در جای دیگر در موثق بودن مصادر روایی کتاب می‌نویسد که از اخبار کثیره تسلیة المجالس در جلد دهم، بحارالانوار بهره برده است.^۲ (همان: ۴۰) غیر از سخنان علامه در ارتباط با محتوای این کتاب، مطلب دیگری از سایر علما در دسترس نیست؛ چون این کتاب مدت زیادی در دسترس علما نبود. در ارتباط با نام این کتاب در بین عالمان اشتباهاتی رخ داده که محقق تسلیة المجالس، آقای فارس حسون کریم در ابتدای کتاب به این امر پرداخته و این اشتباهات را با دلایلی اصلاح می‌کند. همچون گفته آیت‌الله خوانساری از نیشابوری که این کتاب را دو کتاب با عناوین «تسلیة المجالس» و «زینة المجالس» در مقتل امام حسین(ع) دانسته است. (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: مقدمه، ۱/ ۲۲-۲۰) در الذریعة نیز به این دو‌گانه بودن عنوان کتاب پرداخته شده است. زیرا می‌نویسد که علامه مجلسی نام آن را با یک عنوان واحد تسلیة المجالس و زینة المجالس نام برده، اما محمد اخباری آن را با نام دو کتاب مجزا نام می‌برد.^۳ (آقابزرگ تهرانی ۱۴۰۳: ۱۷۹/۴؛ ۱۲/۴)

به‌هرروی این کتاب در ده مجلس نوشته شده است. جلد اول از مجلس اول صفحات ۵۳ تا ۱۳۲ و از جلد دوم مجلس پنجم تا دهم مربوط به امام حسین(ع) است. مجلس دوم، سوم و چهارم به ترتیب مربوط به پیامبر(ع) امام علی(ع) و امام حسن(ع) است. چون بیشتر مطالب کتاب درباره سیدالشهدا(ع) است به مقتل الحسين(ع) مشهور شده است.

۴. بررسی میزان استناددهی تسلیة المجالس و زینة المجالس به منابع شیعی و سنی

حائری عاشورانگاری تسلیة المجالس را در دوره شاه تهماسب صفوی یعنی عصر تثبیت حکومت، نگاشته است. با بررسی کتاب دریافت می‌شود که میزان استنادهای ایشان به منابع شیعی درخور بوده، اما استناد به منابع سنی نیز فراوان است؛ ازاین‌رو در بحث پیش رو به همراه جدول و نمودار، میزان این استناددهی نشان داده خواهد شد.

۱. «کتاب مقتل الحسين صلوات الله عليه المسمى به تسلية المجالس و زينة المجالس للسيد النجيب العالم محمدبن‌ابی‌طالب الحسيني الحائري»

۲. «کتاب تسلية المجالس مؤلفه من سادة الأفاضل المتأخرين و هو كتاب كبير مشتمل على أخبار كثيرة أوردنا بعضها في المجلد العاشر»

۳. «فيظهر منه أنه كتاب واحد سمي بكلا الاسمين، ولكن ميرزا محمد الأخباري في كتاب الرجال عددهما اثنين»

۱.۴. جدول و نمودار منابع شیعی تسلیة المَجالس و زینة المَجالس

مطالعه کتاب تسلیة المَجالس و بررسی میزان بهره‌مندی عاشورانگار، خبر از استفاده ایشان از سی‌وشش منبع شیعی می‌دهد. جدول زیر این میزان بهره‌مندی از منابع شیعی، در هر صفحه از کتاب را آشکار می‌کند.

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۱	صحيفة الامام الرضا(ع)	امام رضا(ع)	احادیث و اخلاقی و آداب	کتاب مسندالرضا به زبان اردو از حکیم اکرام رضا الهندی ترجمه شده است. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۱۱ / ۴) ج ۱: ۶۰؛ ج ۲: ۴۵۱	۲
۲	المحاسن برقی	احمدبن محمدبن خالدبن عبد الرحمن بن محمدبن علی برقی (۲۷۴ یا ۲۸۰ ق)	احادیث و اخلاقی و فقهی	سال وفات خالد برقی در رجال نجاشی در یکی از سال‌های ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق ذکر شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۷۷) ج ۱: ۶۶	۱
۳	بصائر الدرجات	ابوجعفر محمدبن حسن بن فروخ صفار (د ۲۹۰ ق)	احادیث کلامی	نویسنده کتاب از علمای برجسته قم و از شاگردان امام عسگری (ع) است. (صفار، ۱۳۶۲: ۴) ج ۲: ۲۳۱	۱
۴	تفسیر قمی	علی بن ابراهیم بن هاشم القمی زنده در (۳۰۷ ق)	تفسیر	مفسر قمی، از مشایخ شیخ کلینی است که در الکافی روایاتی به او منتسب شده است.	۴

۱. بایسته است یادآوری شود که موضوع هر منبع در همه جدول‌ها بر پایه محتوای کتاب انجام شده است و کتابی به دلیل دارا بودن احادیثی که جنبه اخلاقی دارد یا اینکه درباره آداب و رسوم دینی و مذهبی نیز بوده، موضوع آن منبع، احادیث اخلاقی و آداب دانسته شده است و اگر به احادیث فقهی نیز توجه مناسبی داشته، این قید نیز افزوده شده است.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۴۳

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
				(آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۴/ ۳۰۲ ج ۱: ۱۲۵ و ۱۰۱ و ۶۲ و ۹۲	
۵	تاریخ ابن‌اعثم	احمد بن اعثم الکوفی (د ۳۱۴ ق)	تاریخ	کتاب تاریخ ابن‌اعثم با نام الفتح نیز شناخته می‌شود. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۲۱/۳) ج ۲: ۳۱۶ و ۲۵۲ و ۲۲۸ و ۱۳۵	۴
۶	الکافی	محمد بن یعقوب بن اسحاق الکلینی (د ۳۲۹ ق)	احادیث کلامی و فقهی و اخلاقی	کتابی حدیثی مشتمل بر احادیث ائمه اطهار و یکی از کتب برجسته چهارگانه شیعه محسوب می‌شود. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۷/ ۲۴۵) ج ۱: ۱۲۵ و ۶۹؛ ج ۲: ۱۵۹ و ۲۳۱ و ۴۴۹	۵
۷	مقاتل الطالبین	أبو الفرج اصفهانی (د ۳۵۶ ق)	مقتل	أبو الفرج اصفهانی به تصریح شیخ طوسی زیدی مذهب است. (طوسی، ۱۴۱۷: ۲۸۰) ج ۲: ۳۵۵ و ۳۲۸	۲
۸	دعائم الاسلام	ابوحنیفه (نعمان بن محمد تمیمی) (د ۳۶۳ ق)	فقه	قاضی نعمان کتاب دعائم الاسلام را در زمینه فقه اسماعیلی در زمان دولت فاطمیان تألیف کرد. ج ۱: ۱۰۶	۱

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۹	کامل الزیارات	جعفر بن محمد بن موسی بن قُولا وِیّه (۳۶۸ق)	احادیث آداب زیارات	ابن قُولاویّه از استادان شیخ مفید بوده و کتاب کامل الزیارات را نوشته است. (افندی اصفهانی، ۱۴۰۱: ۸ / ۱۱۳) ابن قولویه انگیزه نگارش این کتاب را تقرب به درگاه الهی و امامان (ع) و نشر زیارت آنان معرفی می‌کند. (ابن قُولاویّه، ۱۳۵۶ق: ۴-۳) ج ۱: ۶۲ (دو مرتبه)، ۶۵ (دو مورد)، ۶۶ و ۶۷ (دو مورد)، ۶۸ و ۶۱ و ۶۳ (سه مورد)، ۱۳۵؛ ج ۲: ۵۲۲ و ۵۲۱ و ۵۲۰ و ۴۳۵ و ۲۳۱ (دو مورد)، ۵۳۲ و ۵۳۰ و ۵۲۹ و ۵۲۷ و ۵۲۶ و ۵۲۳ (سه مورد)، ۵۳۴ (سه مورد)، ۵۳۵ (دو مورد)، ۵۳۶ (دو مورد)	۳۴
۱۰	دیوان صاحب‌بن عباد	ابوالقاسم اسماعیل بن عباد (۳۸۵ق)	شعر و ادبیات	نوشته‌های مختلفی از ابن عباد برجای مانده که در الذریعه به ترجمه او یا کتاب اللغه او اشاره شده است. (ابن خلکان، بی تا: ۱ / ۲۳۰؛ آقابزرگ	۱

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۴۵

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
				تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۵۹- (۱۵۸) ج ۱: ۶۱	
۱۱	امالی صدوق	شیخ صدوق (د ۳۸۱ق)	احادیث اخلاقی	ج ۱: ۵۹ و ۶۰ و ۶۶ و ۶۷ ج ۲: ۴۴۴ و ۴۴۲ و ۲۷۲ و ۲۵۲ (دو مورد)، ۴۴۷ و ۴۴۶	۱۱
۱۲	علل الشرایع	شیخ صدوق	احادیث اخلاق و آداب	ج ۱: ۶۷ و ۱۳۵ و ۱۳۶ و ۴۴۵	۴
۱۳	ثواب الاعمال	شیخ صدوق	احادیث اخلاق و آداب	ج ۲: ۵۲۰ و ۵۲۱ و ۵۲۲ و ۵۲۳ و ۵۲۶ و ۵۲۷ و ۵۳۰ و ۵۳۵	۸
۱۴	عیون الاخبار الرضا	شیخ صدوق	احادیث تاریخی و آداب	ج ۱: ۶۷ و ۵۹ و ۶۰؛ ج ۲: ۴۴۷.	۴
۱۵	خصال	شیخ صدوق	احادیث کلامی و اخلاق و آداب	ج ۱: ۶۷ و ۷۴ (۲ مورد): ج ۲: ۱۵۹ و ۴۴۹.	۵
۱۶	نهج البلاغه	محمد بن الحسین بن موسی الابرش (سید رضی) (د ۴۰۶ ق)	احادیث تاریخی و اخلاقی	ج ۱: ۷۰ (دو مورد) ۱۲۴ و ۱۲۹؛ ج ۲: ۱۶۱ و ۱۶۲	۵
۱۷		شیخ مفید (۴۱۳ ق)	تاریخی حدیثی	همچنین اثری با این عنوان از شیخ مفید یافت نشد. ج ۲: ۲۳۱	۱
۱۸	الارشاد	شیخ مفید	تاریخی حدیثی	کتابی حدیثی تاریخی در سیره امام علی (ع) و ائمه (ع) ج ۲: ۲۳۷	۱
۱۹	امالی طوسی	ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی بن الح سن الطوسی (د ۴۶۰ ق)	احادیث کلامی، تاریخی و اخلاقی	ج ۱: ۱۰۶؛ ج ۲: ۴۷۴ و ۴۷۵ و ۴۷۶ و ۴۷۷ و ۴۸۰ (دو مورد)، ۴۸۷ و ۴۹۹ و ۵۰۱	۱۰

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۲۰	تهذیب الاحکام	شیخ طوسی	فقهی و رجالی	این کتاب را شیخ علی آخوندی در سال ۱۳۷۸ ق جمیع آوری کرد. (طوسی، ۱۳۶۵ ق: ۳/۱) ج ۲: ۹۸ و ۱۵۹ و ۴۴۹ و ۵۲۲.	۴
۲۱	نوادر المعجزات	محمد بن جریر رستم طبری صغیر (قرن پنجم)	مناقب	نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (ع) از طبری امامی صغیر صاحب دلایل الامامه است که هم‌دوره شیخ طوسی و نجاشی است. ^۱ (محمد باسّم الاسدی محقق نوادر المعجزات، ۱۴۲۷ و ۴۲؛ آقابزرگ تهرانی ۱۴۰۳: ۲/۲۴، ۳۴۹) ج ۲: ۲۳۰ و ۲۳۱.	۲
۲۲	دلایل الامامه	محمد بن جریر رستم طبری صغیر	مناقب	کتابی در زمینه اثبات امامت هریک از ائمه اطهار (ع) است. ج ۲: ۲۳۰ و ۲۳۱.	۲
۲۳	روضه الواعظین	ابن فتال نیشابوری (د ۵۰۸ ق)	تاریخ	کتابی تاریخی در سرگذشت ائمه اطهار (ع) است. ج ۱: ۶۰.	۱

۱. برای اطلاعات بیشتر در رابطه با تفاوت علمایی که اسم، نسب و کنیه آنان طبری است و انتساب این کتاب به طبری صغیر امامی صاحب دلایل الامامه به مقدمه محقق کتاب نوادر المعجزات، باسّم محمد الاسدی رجوع کنید (الاسدی، ۱۴۲۷: ۴۵-۳۵)

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۴۷

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۲۴	مجمع‌البیان	امین‌الدین ابوعلی الفضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی المشهدی (د ۵۴۸ ق)	تفسیر	کتابی تفسیری از شیخ طبرسی که در آن سوره‌های مکی و مدنی، اختلاف قرائت‌ها، لغات، إعراب و اسباب نزول در آن مشخص شده است. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۰/ ۲۴ ج ۱، ص ۷۱ ۷۲ (۳مورد)، ۷۳) ۳مورد، ۷۴، ۷۶، ۷۸ (۲مورد)، ۸۲، ۸۳ ۸۴ (۳مورد)، ۸۶، ۸۷ ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۴، ۹۵ ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱ (دو مورد)، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۵ (دو مورد)، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲ (دو مورد)، ۱۳۳ (دو مورد)، ۱۳۴ (دو مورد)، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷،	۵۶
۲۵	قصص الأنبياء	قطب‌الدین سعیدین هبة‌الله بن حسن راوندی (د ۵۷۳ق)	تاریخ	قطب‌راوندی تا ۵۷۳ ق در قید حیات بود. (قمی، ۱۳۶۸: ۳/ ۷۲) وی در این کتاب زندگی پیامبران را در بیست باب گردآوری	۵

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها
				کرده است که در ارتباط با حضرت نوح حدیثی از این کتاب نقل شده است. (راوندی، ۱۴۰۹: ۸۴) ج ۱: ۷۱ و ۱۲۶، (دو مورد) ۱۳۵ و ۱۳۶	
۲۶	الدعوات	قطب‌الدین سعید بن هبئه الله بن حسن راوندی	ادعیه	کتاب الدعوات مجموعه‌ای از دعاها را تشکیل داده که با نام سلوة الحزین نیز نامیده شده است. (راوندی، ۱۳۶۶: ۱/ ۷) ج ۱: ۱۰۶	۱
۲۷	الفضائل شاذان	شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل القمی (زنده در ۵۸۴ق)	مناقب	این کتاب در منقبت امام علی (ع) نگاشته شده، اما در این که نویسنده آن کیست در الذریعه و اعیان الشیعه اختلاف است. (امین، ۱۴۰۳: ۲ و ۳۲۹؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۶/ ۲۵۰) ج ۱: ۶۰	۱
۲۸	مناقب ابن شهر آشوب	علی بن شهر آشوب بن ابی نصر بن ابی الجیش السروی المازندرانی (۵۸۸ق)	مناقب	مناقب آل ابی طالب، کتابی در منقبت ائمه معصومان (ع) تا امام حسن عسگری (ع). جلد سوم مناقب به مسئله جانشینی حضرت علی (ع) و مناقب حضرت فاطمه (س) و بحث	۳۲

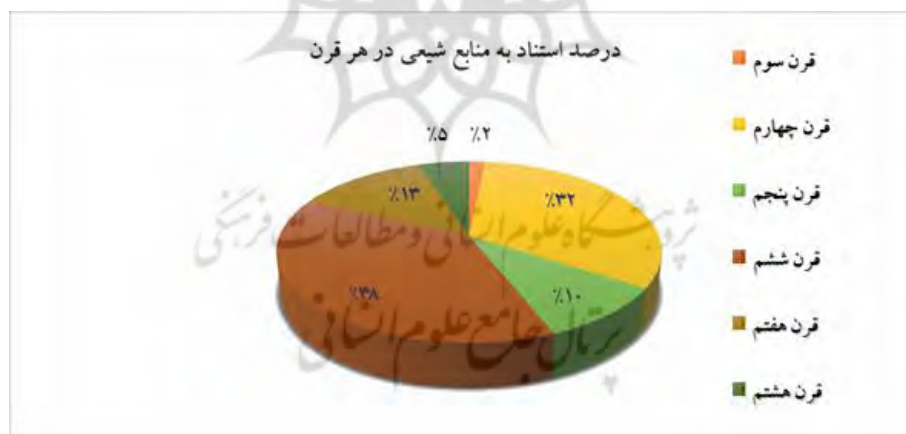
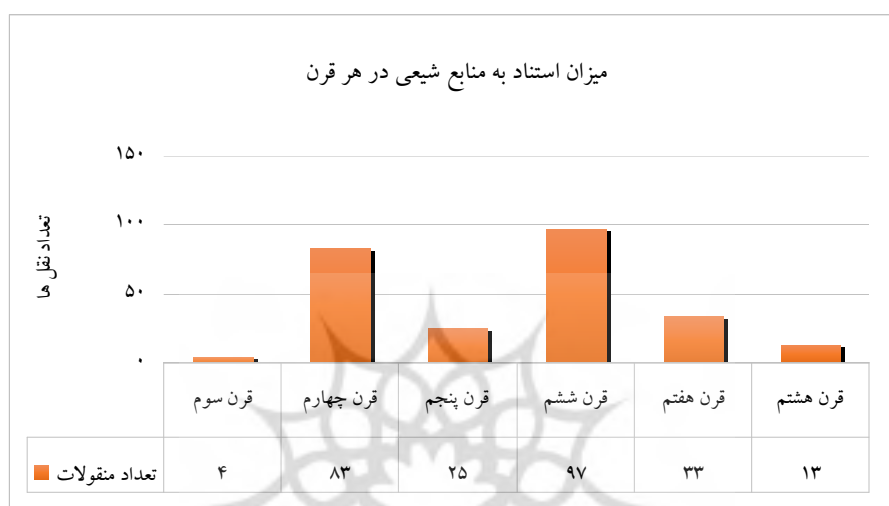
تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۴۹

ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقل‌ها	
				امامت فرزندان ایشان اختصاص دارد. ج ۱: ۶۰، ۵۹ و ۱۳۵؛ ج ۲: ۹۶ (دو) مورد، ۹۷ (دو مورد)، ۹۸ و ۹۹ و ۱۰۰ (دو) مورد، ۱۰۱ و ۲۵۲ و ۲۶۳ و ۲۷۵ و ۳۰۷ و ۳۱۸ و ۳۲۰ و ۴۰۲ و ۴۲۸ و ۴۳۰ و ۴۳۲ (دو) مورد، ۴۴۰ و ۴۴۱ (دو) مورد، ۴۴۲ و ۴۴۴ (دو) مورد، ۴۴۸ و ۴۵۲ (دو) مورد)		
۲۹	جامع الأخبار	محمد بن محمد شعیری (قرن ششم)	حدیثی اخلاقی و آداب	علامه مجلسی کتاب جامع الأخبار را با توجه به کتاب ریاض العلماء به شعیری نسبت داده است. (افندی اصفهانی، ۱۴۰۱ ق: ۱/ ۲۸۹؛ (مجلسی، بی تا: ۱/ ۱۴ و ۱۳۸) ج ۱: ۱۰۶	۱	
۳۰	مثیر الاحزان	محمد بن جعفر بن ابی‌البقاء هبه الله بن نمابن علی بن حمدون الحلی (د ۶۴۵ ق)	مقتل	کتاب مثیر الاحزان و منیر سبیل الاشجان، مقتلی است که حد وسط را رعایت کرده نه مختصر است نه طولانی. (ابن‌نما، ۱۴۰۶: ۱/ ۱۵) ج ۲: ۱۶۵ و ۲۵۲ و ۲۷۲ و ۴۴۲	۴	

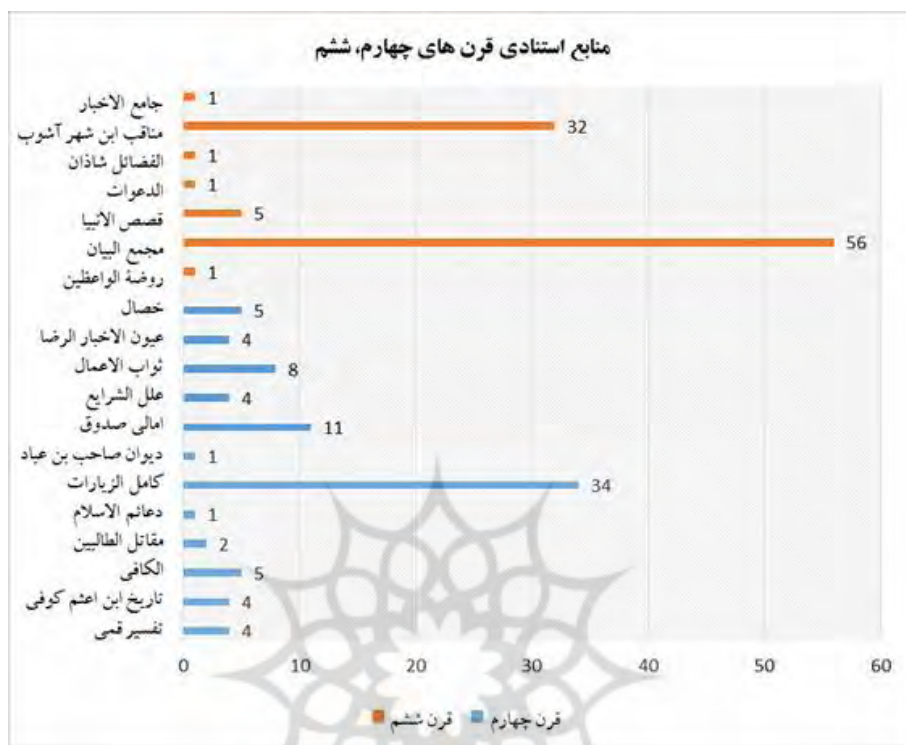
ردیف	کتاب	نویسنده	موضوع ^۱	توضیحات	تعداد نقلها
۳۱	ملهوف	رضی‌الدین ابی‌القاسم علی‌بن‌موسی‌بن‌طاوس الحلی (د ۶۶۴ق)	مقتل	ج ۱: ۶۲؛ ج ۲: ۱۵۹ و ۱۷۶ و ۲۳۰ و ۲۳۱- ۲۳۳ و ۲۳۴ و ۲۳۶ و ۲۳۸ و ۲۴۰ و ۲۴۲ و ۲۶۶ و ۲۶۷ و ۲۷۲ و ۲۷۵ و ۳۳۳ و ۳۵۵ و ۳۷۱ و ۳۷۳ (مؤلف)، ۳۷۴. (مؤلف) ۳۸۱ و ۳۸۵ و ۳۸۶ و ۳۹۰ و ۳۹۱ و ۴۴۲ و ۴۵۸، ۴۵۹ (دو مورد)، ۴۶۴	۲۹
۳۲	لسان العرب	ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم رویفی افریقی (د ۷۱۱ق)	لغت نامه	این لغت‌نامه جمع تمام واژه‌هاست که در آن آیات و روایات نیز آمده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱/ ۷) ج ۱: ۷۳ و ۷۲ و ۸۵ و ۸۶ و ۹۷ و ۹۹؛ ج ۲: ۸۹ و ۹۳ و ۲۷۹ و ۳۲۹ و ۳۴۷	۱۱
۳۳	الدروس	شمس‌الدین ابی‌عبدالله محمد بن مکی الجزینی العاملی (شهید اول) (د ۷۸۶ق)	فقه استدلالی	کتاب الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه، از شهید اول در ارتباط با فقه تشیع امامی است. ج ۱: ۸۶	۱
۳۴	ارشاد القلوب	الحسن بن ابوالحسن محمد الدیلمی (قرن هشتم)	احادیث اخلاقی	کتاب شامل دو جزء است. مؤلف در جزء دوم به فضایل امام علی (ع) و فرزندان ایشان پرداخته است. ج ۱: ۱۲۵.	۱

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۵۱

حائری در تسلیة المجالس از ۳۴ منبع شیعی بهره برده و از این میان منابع سده‌های ششم و چهارم، به ترتیب بیش‌ترین میزان استناد را به خود اختصاص داده‌اند. نمودار زیر تعداد استنادهای تسلیة المجالس به منابع شیعی در چند سده را نشان می‌دهد:

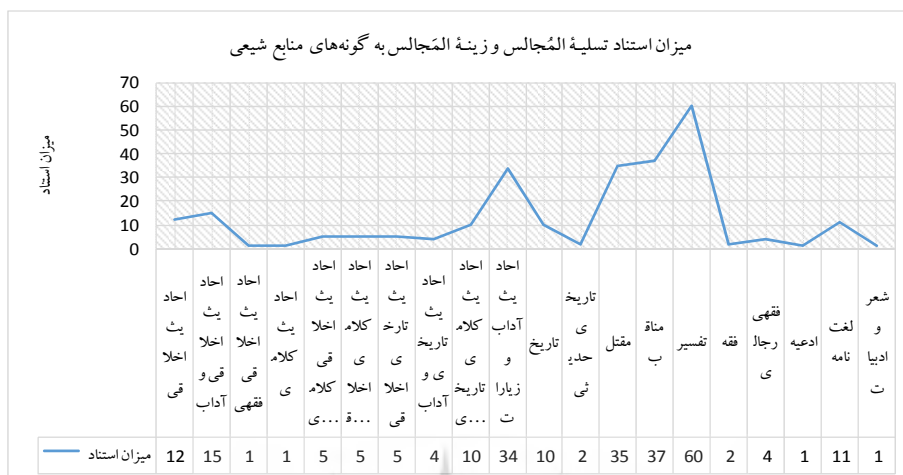

بر پایه نمودار بالا، تسلیة المجالس در سده‌های ششم با ۳۸٪، چهارم با ۳۲٪، بیشترین میزان استناد را دارا بوده و نمودار زیر بر مبنای سده‌های پرکاربرد مذکور، منابع پرکاربرد استناد داده شده را نشان می‌دهد:

بر پایه نمودار بالا، بیشترین میزان استناددهی حائری در تسلیة المَجالس به منابع شیعی، مربوط به سده های میانی یعنی قرون ششم و چهارم بوده است. بدین گونه می توان بیشترین استنادها را چنین دانست که استناد به منابع شیعی در سده ششم با ۵۶ استناد به تفسیر مجمع/البيان و ۳۲ استناد به مناقب ابن شهر آشوب همراه با دیگر استنادها روی هم رفته ۹۷ مورد بوده و در سده چهارم با ۳۴ استناد به کامل الزیارات ابن قولویه و امالی صدوق با ۱۱ استناد و کتاب های دیگر صدوق با ۲۱ استناد در کنار استناد به آثار دیگر عالمان، روی هم رفته ۸۳ مورد بوده است. پس میزان استناد تسلیة المَجالس به منابع شیعی قرون میانی، نمایانگر اعتبار این عاشورانگاری است.

نمودار زیر بیشترین میزان استناد این عاشورانگاری به گونه های منابع شیعی استناد داده شده را نشان می دهد.

جدول بالا نشان می‌دهد حائری بیشترین میزان استناد به منابع شیعی را به ترتیب به گونه‌های، منابع حدیثی با ۹۲، منابع تفسیری با ۶۰، منابع مناقبی با ۳۷ و مقتل‌نگاری با ۳۵ استناد داشته است. این فراوانی نشانگر اعتبار گونه‌های مختلف منابع نزد ایشان است که برای نگارش اثر تاریخی، استناد به منابع حدیثی و تفسیری بیشترین و بالاترین جایگاه را برای این کار داشته‌اند و حائری رویکرد هم‌گرایانه‌ای به منابع تاریخی شیعی نداشته یا منبع شیعی شایسته اعتمادی ندیده است.

۲.۴. جدول و نمودار منابع سنی تسلیه المَجَالِس و زینة المَجَالِس

مجلس‌نگاری «تسلیه المَجَالِس و زینة المَجَالِس» را محمد کرکی حائری برای ده شب محرم نگاشته است. این عاشورانگاری در زمان شاه تهماسب صفوی یعنی در هنگامه تثبیت پایه‌های حکومتی صفویه تألیف شده است. با توجه به حضور صوفیان در جامعه آن زمان، عاشورانگار در این کتاب از منابع اهل سنت نیز بهره برده است. جدول و نمودار منابع سنی تسلیه المَجَالِس به شرح زیر است. منابع اهل سنت به کار گرفته شده در تسلیه المَجَالِس در جدول زیر به تفصیل آمده است.

ر	عنوان کتاب	نویسنده	موضوع	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۱	المصنف عبدالرزاق	عبدالرزاق بن همام صنعانی (د ۲۱۱ق)	احادیث فقهی	ج ۱: ۱۳۰ (محقق)	۱

ر	عنوان کتاب	نویسنده	موضوع	توضیحات	تعداد نقل‌ها
۲	مسند احمد بن حنبل	ابو عبدالله احمد بن محمد بن حنبل (د ۲۴۱ق)	احادیث فقهی	این کتاب مجموعه‌ای از احادیث پیامبر (ص) از این فقیه حنبلی است. ج ۱: ۶۹ (محقق)	۱
۳	صحیح بخاری	ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بخاری (د ۲۵۶ق)	احادیث فقهی و کلامی	ج ۱: ۱۳۰	۱
۴	صحیح مسلم	ابوالحسین مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری (د ۲۶۱ق)	احادیث کلامی و فقهی	از کتب صحاح سته است. ج ۱: ۱۳۰	۱
۵	تاریخ ابن جریر طبری	ابوجعفر محمد بن جریر طبری (د ۳۱۰ق)	تاریخ	کتاب تاریخ الأمم و الرسل و الملوک، طبری جزء تواریخ عام است که از آفرینش تا سال ۳۰۲ق را شامل می‌شود. ج ۲: ۱۶۱، (محقق) ۲۲۸ و ۲۲۹ و ۲۳۷ و ۴۴۰	۵
۶	المعجم الکبیر	ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی (د ۳۶۰ق)	احادیث کلامی و تراجم نگاری	کتابی روایی که بر اساس حروف الفبا احادیث را ثبت کرده که صحابه از پیامبر (ص) نقل کرده‌اند و در حرف حاء احادیث را ثبت کرده است که مربوط به امام حسین (ع) بر زبان پیامبر (ص) جاری شده است. ج ۲: ۱۶۵ (محقق)	۱
۷	المستدرک حاکم	محمد بن عبدالله بن محمد حمدویه مشهور به حاکم نیشابوری و ملقب به ابن البیع (د ۴۰۵ق)	احادیث فقهی و کلامی	المستدرک علی الصحیحین از حاکم نیشابوری از جمله کتب حدیثی از این عالم شافعی است که کامل‌کننده صحاح بخاری و مسلم است. (سبکی، بی تا: ۴/ ۱۷۷-۱۵۵) ج ۱: ۶۹ (محقق)	۱
۸	قصص	ابواسحاق احمد بن محمد نیشابوری ثعلبی (د)	تاریخ	عرائس المَجالس فی	۱۲

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۵۵

ر	عنوان کتاب	نویسنده	موضوع	توضیحات	تعداد نقل‌ها
	الانبياء المسمى عرائس المجالس	(ق ۴۲۷)	پیامبران بر پایه قرآن و روایات	التقصص الانبياء در واقع کتابی در ارتباط با داستان‌های انبیا از ثعلبی شافعی مسلک از علمای قرن پنجم است. (سبکی، بی تا: ۵۷ / ۴) محقق: ج ۱: ۷۶ و ۸۲ (دو مورد ۸۴)، ۹۷ و ۹۹ و ۱۰۱ و ۱۱۰ و ۱۲۳ و ۱۲۹ و ۱۳۰ و ۱۳۳	
۹	الفردوس بمأثور الخطاب	شیرویه بن شهردار بن الملک شیرویه بن فنا خسرو الهمدانی الدیلمی (د ۵۰۹ ق)	احادیث کلامی و فقهی	کتاب فردوس الاختیار به مأثور الخطاب از کتاب الشهاب اثر پدر شیرویه است. الشهاب شامل ده هزار حدیث بدون سند است که فرزند شیرویه حافظ در ۴ جلد با عنوان فردوس، گرد آورده است. (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۶/۱۶) ج ۲: ۱۶۵	۱
۱۰	مقتل خوارزمی	موفق بن احمد اخطب خوارزم (د ۵۶۸ ق)	تاریخی و مناقب	ج ۱: ۶۱؛ ج ۲: ۱۰۲ و ۱۰۳ و ۱۰۴ و ۱۰۵ و ۱۰۸ و ۱۰۹ و ۱۱۰ و ۱۱۹-۱۱۱ و ۱۳۹ و ۱۴۲ و ۱۴۶ و ۱۶۳ و ۱۷۱ و ۱۷۳ و ۲۰۴ و ۲۲۹ و ۲۳۴ و ۲۳۶ و ۲۳۸ و ۲۴۰ و ۲۴۲ و ۲۵۱ و ۲۶۶ و ۲۶۹ و ۳۳۳ و ۳۵۵ و ۳۶۶ و ۳۷۱ و ۳۸۰ و ۳۸۱ و ۳۸۲ و ۳۸۵ و ۳۸۶ و ۳۸۷ و ۳۹۰ و ۳۹۶ و ۴۰۰ و ۴۴۲ و ۴۵۲ و ۴۵۹ (دو مورد)، ۴۶۰ و ۴۷۰ و ۴۷۲	۴۶
۱۱	النهايه ابن اثير	مبارک بن محمد بن محمد بن عبد الکریم بن عبد الواحد شیبانی جزری (ق ۶۰۶)	حدیثی و واژه نامه	النهايه فی غریب الحدیث کتابی از یکی از برادران ابن اثیر ملقب به مجدالدین	۳

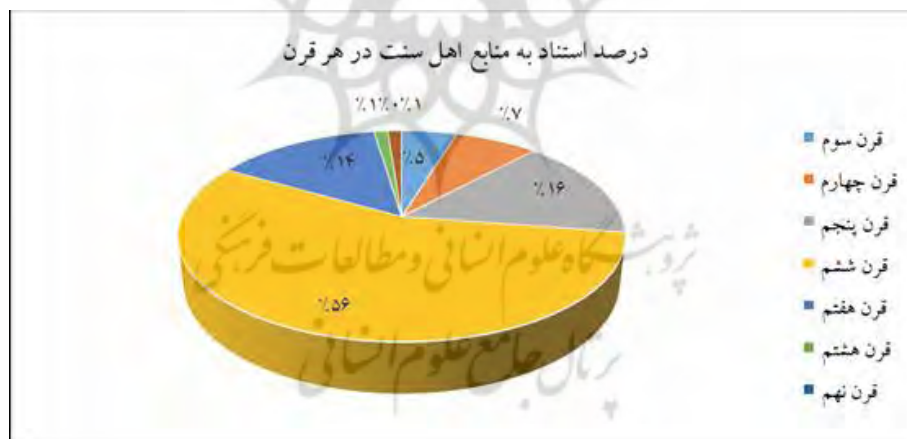
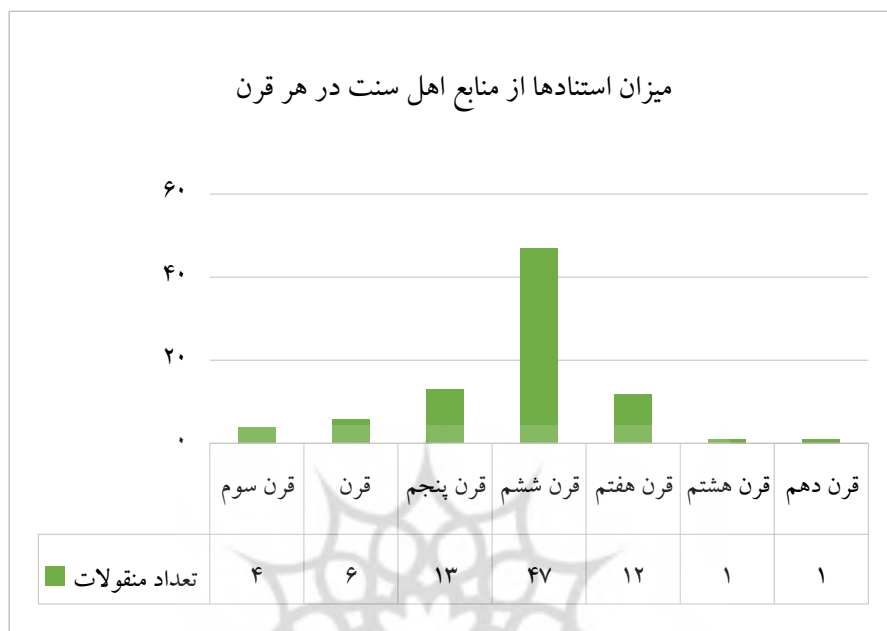
ر	عنوان کتاب	نویسنده	موضوع	توضیحات	تعداد نقل‌ها
				از علمای شافعی است. (سبکی، بی تا: ۸ / ۳۶۷- (۳۶۶) ج ۱: ۶۹ و ۷۲ (محقق)	
۱۲	معجم البلدان	یاقوت حموی (د ۶۲۶ق)	جغرافی و تاریخ	معجم البلدان در واقع کتابی تاریخ و ادبی است؛ زیرا حموی بر اثر سفرهایی که گاه ناگزیر به انجام آنها بوده جغرافیا، فرهنگ و تاریخ و مشاهیر و... هر منطقه را در این کتاب گردآوری کرده است. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ۸ / ۶) محقق تسلیة المَجالس برای توصیف ویژگی مکان‌هایی که امام حسین(ع) و کاروان اسرا و... از آن عبور کرده‌اند به این کتاب استناد داده است. ج ۲: ۲۳۵ و ۲۳۸ و ۲۴۰ و ۲۵۰	۴
۱۳	الکامل	عزالدین بن اثیر (د ۶۳۰ق)	تاریخ	الکامل فی التاریخ کتابی تاریخی که به گفته خودش در مقدمه، کتابی جامع است که اخبار پادشاهان شرق و غرب را در بر دارد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۶ / ۱ ج ۲: ۳۲۳ و ۳۲۴ و ۳۵۵ (محقق)	۳
۱۴	مطالب السؤال فی مناقب آل الرسول	محمد بن طلحه النصیبی الشافعی (د ۶۵۲ق)	احادیث مناقبی	مطالب السؤال فی مناقب آل الرسول، کتابی است که در آن مؤلف در دوازده باب برای هر امامی از ولادت، نسب، علم، کرامات، عبادات، ویژگی‌ها، طول عمر و... را آورده است. امام برای سه امام اول که	۲

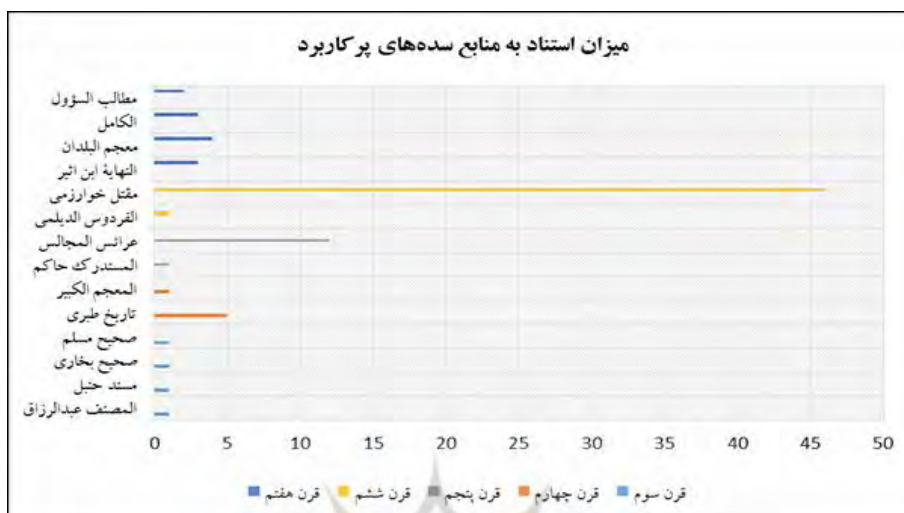
تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۵۷

ر	عنوان کتاب	نویسنده	موضوع	توضیحات	تعداد نقل‌ها
				اطلاعات زیادی در دست بوده فصل‌بندی نیز دارد؛ اما برای امام‌های بعدی به دلیل کمبود اخبار فصل‌بندی ندارد. (نصیبی الشافعی، بی تا: ۱/ ۳۲۳) محقق: ج: ۲: ۲۵۲ و ۳۱۶	
۱۵	سیر اعلام النبلاء	شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان الذهبی (۷۴۸ق)	احادیث و تراجم نگاری	این کتاب تراجم به صحابه و سیره‌شناسی اختصاص دارد که در آن طبقات راویان احادیث بیان شده است. محقق: ج: ۲: ۳۶۳	۱
۱۶	کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال	علاء‌الدین علی بن حسام‌الدین (المتقی هندی) (۹۷۵ق)	احادیث فقهی	کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال کتابی روایی که مجموعه‌ای منظم درباره پیامبر (ص) است که با الهام از الجامع الکبیر سیوطی نگاشته شده است. (متقی الهندی، ۱۴۰۹: ۱/ ۴-۳) محقق: ج: ۱: ۶۹	۱

جدول بالا آشکار می‌کند که بیشترین استناد این عاشورانگاری به منابع سنی به ترتیب در سده‌های ششم، پنجم و هفتم بوده است. میزان این استنادها در نمودارهای زیر چنین است.

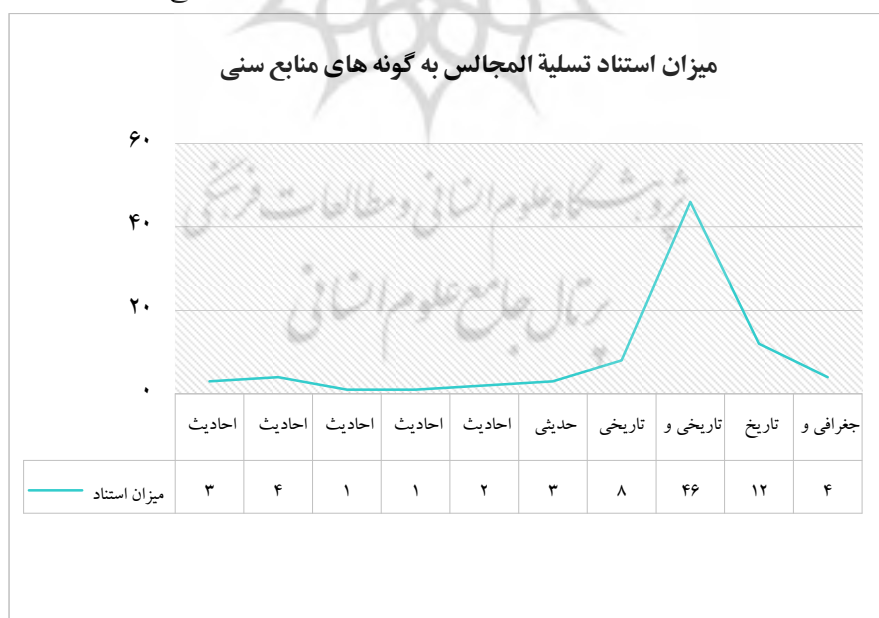
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی نمودارهای بالا نشان می‌دهد بیشترین استناد این عاشورانگاری به منابع سده ششم در *مقتل خوارزمی* و سپس منابع سده پنجم در کتاب *عرائس المجالس* و هم‌چنین منابع سده هفتم در کتاب‌های *معجم البلدان*، *الكامل*، *النهاية* و *مطالب السؤل* است. هر سه این منابع مربوط به منابع کهن و معتبر اهل سنت است.

نمودار زیر نمایانگر میزان استناد تسلیه المجالس به گونه‌های مختلف منابع سنی است.

آمار در نمودار بالا روشن می‌کند که نگارنده تسلیة المَجالس، بیشترین میزان استناد در منابع سنی را به گونه منابع تاریخی داشته است. چنانچه مقتل خوارزمی در سده ششم با ۴۶ استناد و عرائس المَجالس در سده پنجم با ۱۲ استناد بیشترین میزان استناد را در کتاب حائری به خود اختصاص داده است.

۵. دلایل استناد حائری به آثار اهل سنت

دلایل استنادهای حائری به منابع اهل سنت در تسلیة المَجالس از دو جنبه نیازمند بررسی است. از یک سو می‌توان آشکارا به پیوند میان پیروان مذهب شیعه و اهل سنت در ایران این دوره پی برد؛ زیرا در این زمینه، شیعه و سنی، تعامل خوبی داشتند و مرزی برای آن در نظر نگرفته بودند. از سوی دیگر می‌توان به جایگاه اثربخش گزارش‌های منابع اهل سنت در متون عاشورانگاری شیعیان پی برد، و گرنه عالمان و نویسندگان شیعه به آن روی نمی‌آوردند. در همین زمینه گفتنی است که حائری درباره اهل سنت و بهره از متون آنان دیدگاه هم‌گرایانه و هدفمندی داشته که از مقدمه ایشان چنین برداشت می‌شود. برای نمونه او در مقدمه تسلیة المَجالس باور دارد که این کتاب را از احادیثی تدوین کرده که نزد علمای شیعه صحیح است.^۱ (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۵۲/۱) سپس او با مذمت دمشق و بدعت‌های بانیان این شهر یعنی معاویه و یزید، علمای آن را نیز نکوهش می‌کند. وی دلیل آن را چنین برمی‌شمرد: ۱. تأویل کلام الهی؛ ۲. تحریف کلام الهی بنا بر هوای نفس؛ ۳. برگزیدن راه باطل و قدم بر آن نهادن؛ ۴. فروختن آیات الهی به بهای اندک؛ ۵. انکار فضایل جانشین (ص)؛ ۶. تکذیب نص جلی الهی بر جانشینی بر حق امام علی (ع) (همان: ۳۸)

سپس حائری مصادیق انکار ولایت خاندان نبوت (ص) از سوی اهل سنت را بیان می‌کند. توضیح آنکه این عاشورانگار، بخاری را، زکی‌ترین عالم اهل سنت معرفی کرده است و چنین می‌پندارد که او منکر حدیث خاتم و قصه غدیر و خبر طائر و آیه تطهیر است؟ (همان: ۳۸/۱) از سویی مسلم را که منصف علما تسنن دانسته، منکر حدیث کُهف و برادری و منتقد حدیث «أنا المدينة العلم» و لوح می‌داند. (همان: ۳۸/۱) در ادامه طبری را مشهورترین عالم اهل سنت معرفی کرده است و می‌گوید، او در حدیث الوصیه توقف کرده و آیه «يُوقُونَ بِاللُّذُرِّ» که در حق امام علی (ع) است، تأویل برده است. در پایان عالمان اعلام اهل سنت را به دلیل انکار و طرد آیات و اخبار مبنی بر فضائل اهل بیت (ع) همچون «أنت مني بمنزلة هارون من موسى، وإني تارك فيكم الثقلين» مذمت کرده و آنان را دروغگو معرفی می‌کند. سپس می‌گوید این علما در

۱. «لم أورد فيه من الأحاديث الا ما صحَّحه علماؤنا، ورجَّحه أعلامنا، ودوتوه في كتبهم، ونقلوه عن أئمتهم»

برابر هر حقی باطلی را قرار داده‌اند. مانند حدیث «الحسن و الحسين سیدا شباب أهل الجنة» که در مقابل آن، حدیث «ابو بکر وعمر سیدا كهول أهل الجنة» را وضع کرده‌اند. (همان: ۳۹/۱ و ۳۸) او در ادامه نیز این مذمت را ادامه داده و استدلال می‌کند که از راه حق منحرف شدن علما سبب گمراهی عالم می‌گردد و دیدگاه مخالفی نسبت به تمام اهل سنت می‌گیرد. (همان: ۴۱/۱) گفتنی است وی در کنار همه این مخالفت‌ها و نقدها، در کتاب *تسلیة المجالس* به اخبار علمای اهل سنت استناد داده تا حقانیت اهل بیت (ع) و جانشینی آنان را اثبات کند؛ زیرا آثار آنان با وجود همه این تأویل‌ها و پنهان‌کاری‌ها دربردارنده برخی گزارش‌های مثبت است و نشانگر اتفاق نظر شیعه و اهل سنت درباره آن مسائل است. به نظر می‌رسد دلایل حائری در استناد به روایات اهل سنت را می‌توان چنین دانست:

۱.۵. پیوند جامعه شیعه و اهل سنت

ایران پیش از یکپارچگی مذهب شیعه در دوره صفویه با وجود حکمای شیعی همچون آل بویه و سپس تیموری اهل سنت، در اوایل حکومت صفویه با دوگانگی مذهبی مواجه بود. همچنان که به نقل از وینچیتو دالساندری مسافر ونیزی نزاع‌های دو طایفه حیدری شیعی و نعمتی سنی مذهب در دوره شاه تهماسب صفوی مشهود بود. (باربارو و جوزفا: ۱۳۴۹، ۴۴۵) اما چگونگی کاهش این دوگانگی و مرز میان شیعه و اهل سنت در تاریخ بدین شرح است:

مرز میان تشیع و تسنن از سده سوم هجری رو به کاهش نهاد و در منابع سنی پس از این دوره مشاهده می‌شود که فضایل امام علی (ع) و اهل بیت (ع) بیان شده است. «مسند» و «فضائل الصحابه» احمد بن حنبل نمونه بارز منابع کهن اهل سنت است که در آن روایات فضایل اهل بیت (ع) مندرج است. (ر.ک: جعفریان، بهار ۱۳۷۹: ۱۷۶-۱۴۵) سوگواری بزرگان اهل تسنن، با مرثیه‌سرایی آنان در شهادت امام حسین (ع) نمونه دیگر کاهش مرز میان سنی و شیعه است. مرثیه‌سرایی بزرگان اهل سنت مانند قصیده شافعی «فمن مبلغ عنی الحسین رساله و أن کرهتها أنفس و قلوب» (اخطب خوارزم، ۱۳۸۸: ۱۴۳/۲) در مقتل خوارزمی نمونه‌ای از آنهاست. عبدالجلیل قزوینی در کتاب «نقض» برگزاری مراسم سوگواری علمای اهل سنت در شهادت امام حسین (ع) در قرن ششم هجری را با دلایل مستند اثبات می‌کند. (قزوینی، ۱۳۵۸: ۳۷۲) با گذر زمان تا قرن دهم هجری و ظهور صفویان این مرز میان تشیع و تسنن در ایران کاهش چشمگیری می‌یابد. اما در اواخر حکومت شاه اسماعیل و شاه تهماسب اول این مرز همچنان باقی بود تا اینکه با سیاست‌های مذهبی شاه تهماسب این مرز نیز بسیار کاهش یافت. با تأمل در منابع به کار گرفته شده در این عاشورانگاری آشکار می‌شود، عاشورانگار از منابع

کهن و معتبر اهل سنت برای بیان وقایع عاشورا بهره گرفته است. این عمل وی می‌تواند در جهت نزدیک کردن جامعه شیعی و سنی و در پی سیاست‌های مذهبی حکومت وقت صورت گرفته باشد.

بهره‌مندی عاشورانگار از منابع روایی شیعی و سنی در کنار یکدیگر و نگارش عاشورانگاری به سبک خطبه‌خوانی و مجلس‌نگاری که در تسلیة المَجالس، روضة الشهداء، المنتخب و تظلم الزهرا به چشم می‌خورد، در گرایش جامعه به تشیع نقش فراوانی داشت؛ زیرا شاهان صفوی به‌ویژه شاه اسماعیل و شاه تهماسب برای ترویج تشیع و یکپارچه کردن جامعه ایرانی، از واعظان و عالمان می‌خواستند تا عاشورانگاری‌ها را در مجالس سوگواری امام حسین (ع) بخوانند. (ر.ک: اسپانجقی پاشازاده، ۱۳۷۹: ۲۷۱) چنانچه خواندن روضة الشهداء به دلیل زبان فارسی در ایران رواج داشت. واژه «روضه‌خوانی» نیز از همین زمان بر مقل خوانی در مجالس سوگواری امام حسین (ع) اطلاق شده است. (مطهری، ۱۳۶۴: ۵۴) اما در مناطق عرب زبان به اقتضای زبان آنان مقاتل عربی خوانده می‌شد. چنان‌که حائری، عاشورانگاری خود را که به سبک واعظ کاشفی برای مجالس ده‌گانه شب‌های محرم تسلیة المَجالس نگاشته بود، بر منبرها می‌خواند. این مبحث با اذعان وی مبنی بر خطبه‌خوانی و مرثیه‌سرایی در عراق همخوانی دارد. (کرکی الحائری، ۱۴۱۸: ۱/ ۱۹ و ۱۸)

اما استناد به منابع سنی از دوره شاه تهماسب به بعد رو به کاهش نهاد. این امر می‌تواند ناشی از کسب مناصب حکومتی علمای شیعه از این دوره به بعد باشد. عالمان دینی طراز اول شیعی، در آغاز حکومت صفوی در ایران حضور نداشتند. به همین دلیل ابتدا شاه اسماعیل و سپس شاه تهماسب از علمای عراق و جبل عامل دعوت کرد تا برای تبلیغ و ترویج تشیع به ایران مهاجرت کنند و پس از تثبیت تشیع در ایران و پذیرش مذهب تشیع، عالمان شیعی نیاز نداشتند که در آثار خود به منابع اهل سنت دهند و در نتیجه استناد کمتری دیده می‌شود.

۲.۵. تأکید بر هم‌گرایی شیعه و اهل سنت در گزارش عاشورا

بررسی موضع گزارش روایات اهل سنت در تسلیة المَجالس، آشکار می‌کند، دلیل اصلی استناد عاشورانگار به متون اهل سنت تأکید عاشورانگار به هم‌گرایی علمای شیعه و اهل سنت در گزارش وقایع عاشورا است. به نظر می‌رسد عاشورانگار قصد دارد در گزارش وقایع عاشورا، گاهی به متون اهل سنت در کنار منابع شیعی استناد کند و گاهی با واسطه منابع شیعی به منابع اهل سنت مستند کند. مشروح آنکه عاشورانگار تسلیة المَجالس در استناد به گزارش متون اهل سنت در کنار متون شیعی بهره برده است. همچنان که وی در معنای «دوری از منکر» موجود

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۶۳

در وصیت‌نامه امام حسین (ع) به برادرش ابوحنیفه، به کلام امام علی (ع) در نهج البلاغه از طریق تاریخ طبری استناد کرده، (همان: ۱۶۱/۲) و آن را این‌گونه تحلیل می‌کند که هدف امر به معروف و نهی از منکر امام حسین (ع) در قیام عاشورا برطبق کلام اول ایشان مبنی بر عمل به سیره جدش پیامبر اسلام (ص) و پدرش امام علی (ع) است. (همان: ۱۶۰/۲) محقق تسلیه المجالس خبر شهادت امام (ع) به دست یزید را از میان متون اهل سنت به معجم الکبیر طبرانی در کنار سایر منابع شیعی استناد داده است. (همان: ۱۶۵/۲)

محمد حائری در تسلیه المجالس با استناد به متون اهل سنت آن هم با واسطه منابع شیعی، برای تأکید بر گزارش‌های وقایع عاشورا استفاده کرده است. همچنان که با واسطه از مناقب ابن شهر آشوب در گزارش تعداد جراحات وارده بر بدن امام حسین (ع) در رویارویی با سپاه عمر بن سعد به تاریخ طبری استناد کرده است. (همان: ۴۴۰/۲)

۳.۵. اتمام حجت بر اهل سنت

دلیل مهم دیگری که محمد حائری به منابع اهل سنت استناد داده، اتمام حجت بر اهل سنت است. استناد به متون اهل سنت زمانی سبب اتمام حجت بر آنان خواهد شد که بخشی از وقایع عاشورا مستقیم به این متون استناد داده شود. به عبارت دیگر نقل مستقیم وقایع عاشورا از منابع اهل سنت شیوه‌ای است که عاشورانگار با آن، حجت را بر اهل سنت، در بیان این حادثه مهم تاریخ اسلام، تمام کرده و نشان می‌دهد که در لابه‌لای آثار عالمان اهل سنت نیز شواهدی برای حقانیت ولایت امامان (ع) هست و در نتیجه اتمام حجت بر اهل سنت کامل‌تر می‌شود. این نوع استناددهی به متون اهل سنت در تسلیه المجالس چنین است.

حائری در تسلیه المجالس پس از اینکه از حرکت امام حسین (ع) به سوی عراق از مدینه سخن می‌گوید با «ولا تنسأه الخاصه و العامه أبدا ما دامت الدنیا» (همان: ۲۳۴/۲) بر شیعه و سنی تأکید می‌کند که امام حسین (ع) به سوی عراق رفت و عیدالله بن زیاد مقابل او ایستاد. وی در ادامه با بهره از متون کهن اهل سنت همچون تاریخ طبری حرکت امام (ع) به سوی عراق را آورده است. (همان: ۲۳۷/۲) هم‌چنین محقق کتاب تسلیه المجالس، اخبار دزدیدن لباس و عمامه و انگشتری امام (ع) توسط افراد سپاه عمر بن سعد را به کتاب الکامل ابن اثیر استناد داده است.

(همان: ۳۲۴-۳۲۳) این‌گونه استنادها و نقل قول‌ها از منابع اهل سنت در کنار نگاه منفی به نوشته‌های آنان تنها می‌تواند بر پایه این باور باشد که برای اتمام حجت بر مردم و اهل سنت است که این جنبش عاشورا و حرکت امام حسین (ع) در منابع اهل سنت نیز آمده و تنها گفته

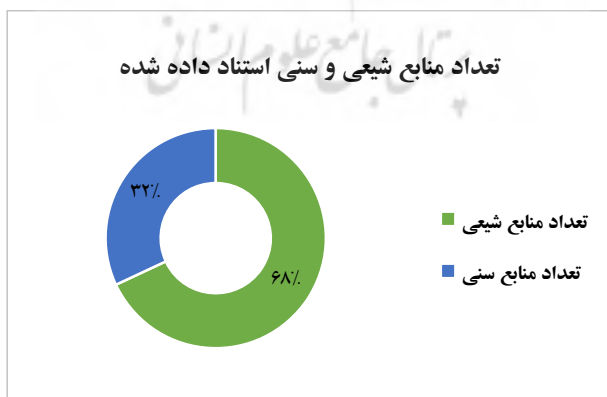
و باور عالمان شیعه نیست.

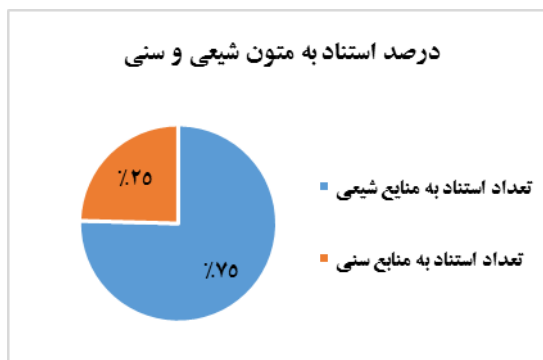
۴,۵. تقویت باورهای شیعه در برگزاری آیین عاشورا

محتوای خطبه‌ها در آیین‌های عاشورایی می‌تواند اثرگذاری لازم در تقویت باورهای شیعی جامعه را دارا باشد. به نظر می‌رسد حائری با خطاب قراردادن جامعه شیعی و سنی در رابطه با کرامات امام حسین(ع) قصد داشته، باورهای شیعی جامعه را تقویت کند. چنانچه وی با شیوة مجلس‌نگاری برای مجالس ده‌گانه شب‌های محرم در تسلیة المَجالس در بزرگداشت مقام امامت امام حسین(ع) و کراماتی که از ضریح و تربت مطهر ایشان حاصل می‌آید، مقام ایشان را برای خاص (شیعه) و عام (اهل سنت) مردم آشکار کرده و آن را مایة استجاب دعا و شفای مریض معرفی می‌کند. (همان: ۵۳۶/۲)

نتیجه

دوره حکومت شاهان صفویه با رسمیت‌بخشی به مذهب شیعه اثنی‌عشری و برپایی شعائر اسلامی مانند سوگواری ایام عاشورای حسینی نقش مهمی در تمدن‌سازی اسلامی دارد. حائری در دوره شاه تهماسب با استفاده از آرامش نسبی این دوره، عاشورانگاری خود را با عنوان تسلیة المَجالس و زینة المَجالس نگاشت. این پژوهش در جهت پاسخ به جایگاه علمی این عاشورانگاری، استندهای آن را از لحاظ عدم یا کاهش استناد به منابع کهن و گونه‌شناسی منابع استنادی آن بررسی کرد. بررسی میزان استناددهی این عاشورانگاری به متون شیعی و سنی در نمودار با توجه به تعداد منابع شیعی و سنی استفاده‌شده و میزان استناددهی به هر یک از آنها در زیر این چنین است:

باتوجه به نمودارهای بالا آشکار می‌شود، حائری در *تسلية المجالس و زينة المجالس* مطابق نمودار درصد استناد به متون شیعی و سنی بیشترین میزان استناد را به منابع شیعی با ۷۵٪ و سپس استناد به منابع سنی را با ۲۵٪ داشته است. اما آنچه بنا بر نمودار تعداد منابع استناد داده شده اهمیت دارد، این است که وی در میزان استناد به منابع متنوع شیعی و سنی اختلاف را مورد نظر نداشته است، بدین معنا که او چنان‌که از ۳۴ منبع شیعی با ۶۸٪ بهره برده، با اختلاف کمتری از ۱۶ منبع سنی یعنی ۳۲٪ بهره برده است. نتیجه آنکه فرضیه اول مبنی بر بهره یکسان حائری از منابع شیعی و سنی رد می‌شود. اما پس از بررسی فرضیه دوم چنین به دست آمد که این کتاب در استناد به منابع سده‌های میانی چهارم تا هفتم با بیشترین میزان بهره‌مندی از منابع شیعی و سنی این دوره نوشته شده است بدین گونه که منابع سده‌های ششم و سپس سده چهارم و در ادامه منابع سده‌های پنجم و هفتم بیشترین استناد را در این کتاب داشته‌اند. در بررسی دلایل استناد به متون سنی، فرضیه دوم اثبات شد که عاشورانگار با دیدگاه هم‌گرایانه به متون اهل سنت استناد کرده است؛ زیرا از دلایل استناد به این گزارش‌ها در *تسلية المجالس*، تأیید گزارش عاشورا از متون اهل سنت به صورت مستقیم و با واسطه، اتمام حجت بر آنها و تقویت باورهای شیعی بوده است. اما بیشترین میزان استناد این عاشورانگاری از میان گونه‌های مختلف منابع این دوره‌ها در منابع شیعی، به منابع حدیثی و اخلاقی مانند *کامل الزیارات* و آثار صدوق با ۶۷ استناد و سپس منبع تفسیر *مجمع البیان* طبرسی با ۵۶ استناد و در پایان منابع مناقب‌نگاری با ۳۷ استناد و مقتل‌نگاری با ۳۵ استناد، دیده می‌شود و رویکرد حدیثی و تفسیری در عاشورانگاری ایشان برجسته است. هم‌چنین از گونه‌های منابع اهل سنت، به مقتل مانند خوارزمی با ۴۶ استناد، منابع تاریخی مانند *عرائس المجالس و الکامل* با ۱۵ استناد، منابع جغرافیایی مانند *معجم البلدان* با ۴ استناد و منبع حدیثی با ۳ استناد دیده می‌شود که رویکرد مقتلی و تاریخی کتاب حائری در استناد به منابع اهل سنت برجسته است. پس باید گفت

عاشورانگاری حائری با توجه به استناد به منابع قرون میانی، از درجه علمی مناسبی برخوردار است.

کتاب شناخت

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ ق) *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر.
- ابن قولوبه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ ق) *کامل الزیارات*، به تحقیق و تعلیق عبدالحسین امینی، نجف: مطبعة المباركة المرتضویه.
- ابن منظور، احمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق) *لسان العرب*، چاپ ۳، بیروت: دار صادر.
- ابن نما، جعفر بن محمد (۱۴۰۶ ق) *مثیر الاحزان*، قم: مدرسه الامام المهدي «عج».
- اخطاب خوارزم، موفق بن احمد (۱۳۸۸) *مقتل الحسين (ع)*، چاپ ۲، قم: انوار الهدی.
- اسپناچی پاشازاده، محمد عارف (۱۳۷۹) *انقلاب الاسلام بین الخواص والعوام*، به تصحیح رسول جعفریان، تهران: دلیل.
- افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۴۰۱ ق) *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، تحقیق احمد حسینی اشکوری، به اهتمام محمود مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- امین، محسن (۱۴۰۳ ق) *أعیان الشیعه*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- ترکمان، اسکندر بیگ (منشی) (۱۳۱۴) *تاریخ عالم آرای عباسی*، تهران: دارالطباعه آقا سید مرتضی.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹) *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- _____ (۱۳۷۹) «نقش احمد بن حنبل در تعدیل مذهب اهل سنت»، *هفت آسمان*، شماره ۵.
- جوزفا، باربارو (۱۳۴۹) *سفرنامه های ونیزیان در ایران*، شش سفرنامه، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
- رنجبر، محسن (۱۳۸۶) «سیری در مقتل نویسی و تاریخ نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر (۳)»، *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، شماره ۱۶.
- سبکی، تاج الدین [بی تا] *طبقات الشافعیه الکبری*، محقق: محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد الحلو، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه.
- شیرازی (نویدی)، خواجه زین العابدین علی (عبدی بیگ) (۱۳۶۹) *تکملة الأخبار*، تصحیح و تعلیقات عبدالحسین نوایی، تهران: نشر نی.
- صدراپی نیا، علی (۱۳۷۵) «*تسلیة المَجالس و زینة المَجالس*»، کتاب حدیثی از قرن دهم» بخش ۲، *فصلنامه علوم حدیث*، شماره ۲.
- صفار، محمد بن حسن (۱۳۶۲) *بصائر الدرجات الکبری*، تهران: مؤسسه الاعلمی.
- طبری امامی الصغیر، محمد بن جریر (۱۴۲۷) *نوادیر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (ع)*، تحقیق باسم محمد الأسدی، قم: دلیل ما.
- طوسی، محمد بن جعفر (۱۴۱۴ ق) *امالی*، به تحقیق مؤسسه البعثة، قم: دار الثقافة.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۰، شماره ۲۵، بهار و تابستان ۱۳۹۹ / ۶۷

_____ (۱۴۱۷ ق) الفهرست، به تحقیق‌الشیخ جواد القیومی و مؤسسه نشر الفقاهه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

_____ (۱۳۶۵ ق) تهذیب الأحكام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، به تحقیق علی آخوندی، چاپ ۴، تهران: دارالکتب العلمیه.

قزوینی، عبدالجلیل (۱۳۵۸) نقض، تصحیح جلال‌الدین محدث، تهران: انجمن ناشران ملی. قطب راوندی، سعیدبن‌هیبة‌الله (۱۳۶۶ ش) الدعوات، قم: مدرسه الامام المهدي (عج).

_____ (۱۴۰۹ ق) قصص الانبیاء، به تصحیح غلامرضا عرفانیان، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.

قمی، عباس (۱۳۶۸) الکنی و الألقاب، چاپ ۵، تهران: مکتبه الصدر.

کرکی الحائری، محمدبن‌ابی‌طالب (۱۴۱۸ ق) تسلیة المُجالس و زینة المُجالس، به تحقیق فارس حسون کریم، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.

متقی‌الهندي، علی‌بن‌حسام‌الدین (۱۴۰۹ ق) کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، به تحقیق بکری حیانی و صفوة سقا، بیروت: مؤسسه الرساله.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، [بی‌تا]، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الأطهار، به تصحیح محمدباقر محمودی، تحقیق عبدالزهرا علوی، بیروت: مؤسسه الوفا.

مروه، علی (۱۹۸۷) التشیع بین جبل‌العامل و ایران، لندن: ریاض رئیس.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۴) حماسه حسینی، تهران: صدرا.

منزوی، محمد محسن (آقابزرگ تهرانی) (۱۴۰۳ ق) الذریعة الی تصانیف الشیعه، چاپ ۳، بیروت: دارالأضواء.

میرزا سمیعا، محمدسمیع (۱۳۶۸) تذکرة الملوک، به کوشش محمد دبیرسیاقی، همراه با سازمان اداری حکومت صفوی (تعلیقات بر تذکرة الملوک) و مینورسکی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ ۲، تهران: امیرکبیر.

نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵) رجال النجاشی، به تحقیق موسی الشبیری الزنجانی، چاپ ۶، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

نصیبی الشافعی، محمد بن طلحه، [بی‌تا]، مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول، به تحقیق عبدالعزیز طباطبایی، بیروت: مؤسسه البلاغ.

نصیری، عزت‌الله و حمیدرضا امینه (۱۳۸۹) «نقش علما و دانشمندان عصر صفوی در گسترش فرهنگ شیعه»، مسکویه، دوره ۵، شماره ۱۳.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۳ م) معجم البلدان، بیروت: دار صادر.

List of sources with English handwriting

Persian and Arabic Sources

- Afandī Esfahānī, ‘Abdallāh b. ‘Essā Bayg (1401), *Rīāz al-‘Olamā va Hayāz al-Fozalā*, edited by Aḥmand Hosaynī Aškevarī and Maḥmūd Mar‘asī, Qom: Kitābkāna-ye Āyatallāh al-‘Ozmā Mar‘asī Najafī. [In Persian]
- Aḳṭab Kārazm, Movafaq b. Aḥmad (1388), *Maqtal al- Hosayn (pbuh)*, Qom: Anvār al-Hodā.
- Amīn, Moḥsin (1403), *A ‘ayān al-Šī‘a*, Beirut:, Dār al-Ta‘ārof lil Maṭbū‘āt.
- Ebn Aḳr, ‘Alī b. Moḥammad (1385), *Al-Kāmil fi al-Tārīḳ*, Beirut: Dār Šādir.
- Ebn Ebn Qolivayh, Jafar b. Moḥammad (1356), *Kāmil al-Zīārāt*, ‘Abd al-Hosayn Amīnī, Najaf: Maṭba‘a al-Mobāraka al-Mortazavīyya.
- Ebn Manzūr, Ahmad b. Mokarram (1414), *Lisān al-‘Arab*, Beirut: Dār Šādir.
- Ebn Namā, Jafar b. Moḥammad (1406), *Maṭīr al-Aḥzān*, Qom: Madrasa-ye al-Emām māhdī (pbuh)
- Espnāqčī Pāšāzādeh, Moḥammad (1379 Š.), *Enqilāb al-Eslām bain al-ḳavāš va al-‘Avām*, edited by Rasūl Jafarīān, Tehran: Dalīl.
- Ḥimavī, Yāqūt b. ‘Abdallāh (1993), *Mo‘jam al-Boldān*, Beirut: Dār Šādir.
- Jafarīān, Rasūl (1379 Š.), *Šafavīyya dar ‘Arsa-ye Dīn, Farhang va Sīāsāt*, Qom: Pežūhiškada-ye Ḥawza va Dānišgāh. [In Persian]
- Jafarīān, Rasūl (1379 Š.), “Naqš-e Aḥmad b. Ḥanbal dar Ta‘dīl Mazhab-e Ahl-e Sonnat”, *Haft Āsimān*, No. 5, pp. 145-176. [In Persian]
- Karakī al-Ḥāerī, Moḥammad b. Abī al-Ṭālib (1418), *Tasliyyat al-Majālis va Zīnat al-Majālis*, edited by Faris Ḥssūn Karīm, Qom: Moassisa al-Ma‘ārif al-Eslāmīyya.
- Majlisī, Moḥammad Bāqir b. Moḥammad Taqī (n. d.), *Biḥār al-Anvār al-Jāmi‘a li Dorar Aḳbār al-Aemata al-AṬhār*, edited by Moḥammad Bāqir Maḥmūdī; ‘Abd al-Zahrā ‘Alavī, Beirut: Moassisa al-Vafā.
- Mīrzā Samī‘ā (1368 š.), *Tazkara al-Molūk*, edited by Maḥmūd Dabir Sīāqī, with comments by Minorsky, translated by Mas‘ūd Rajabnīā, Terhran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mottaqī al-Hindī , ‘Alī b. Ḥisām al-Dīn (1409), *Kinz al-‘Ommāl fi Sonan al-Aqvāl va al- Af‘āl*, edited by Bakrī Ḥayyānī; Šafva Saqā, Beirut: Moassisa al-Risāla.
- Monzavī, Moḥammad Mohsen (Āqā Bozorg Tihrrānī) (1403), *Al-Zorī‘a ela al-Tašānīf al-Šī‘a*, Beirut: Dār al- Azvā.
- Morovva, ‘Alī (1987), *Al-Tašayo‘ bayn Jabal al-‘Āmil va Īrān*, London: Riāz al-Rāfs.
- Motaharī, Mortazā (1364 Š.), *Ḥamāsa-ye Hosaynī*, Tehran: Šadrā. [In Persian]
- Najāšī, Aḥmad b. ‘Alī (1365), *Rijāl Najāšī*, edited by Mūsā al-Šobairī al-Zanjānī, Qom: Moassisa al-Našr al-Eslāmī.
- Našībī, Moḥammad b. Ṭalḥa (n. d.), *Maṭālib al-So‘ul fi Manāqib Āl al-Rasūl*, edited by ‘Abd al-‘Aziz Ṭabātabāī, Beirut: Moassisa al-Bilāḡ.
- Našīrī, ‘Ezzatallāh; Amīna Ḥamid Reżā (1389 Š.), “Naqš-e ‘Olamā va Dānišmandān-e ‘Ašr-e Šafavī dar Gostariš-e Farhang-e Šī‘a”, *Moškūya*, 5, No. 13, pp. 165-182.
- Qazvīnī, ‘Abd al-Jalīl (1358), *Naqā*, edited by Jalāl al-Dīn Moḥadiṭ, Tehran: Anjoman-e Nāšīrān-e Millī.
- Qomī, ‘Abbās (1368 Š.), *Al-Konnī va al-Alqāb*, Tehran: Maktaba al-Šadr.
- Qoṭb Rāvandī, Saīd b. Hibaallāh (1366 Š.), *Al-Da‘avāt*, Qom: Madrasa al-Emām al-Mahdī (pbuh).
- Qoṭb Rāvandī, Saīd b. Hibaallāh (1409), *Qīšaš al-Anbīā*, Edited by Ġolām Reżā ‘Erfānīān, Mashhad: Majma‘ al-Boḥūṭ al-Eslāmīyya. [In Persian]
- Ranjbar, Moḥsen (1386 Š.), “Sairī dar Mqatalnivīsī va Tārīḳnigārī-e ‘Āšūrā az Āḡāz tā ‘Ašr-e Ḥāzīr (3)”, *Tārīḳ-e Eslām dat Āīna-ye Pežūhiš*, No. 16, pp. 83-121. [In Persian]
- Sabkī, Tāj al-Dīn (n. d.), *Ṭabaqāt al-Šāfi‘īyya al-Kobrā*, Edited by Maḥmūd Moḥammad al-Ṭanāḥī; ‘Abd al-Fattāh Moḥammad al-Ḥilv, Cairo: Dār ehyā al-Kotob al-‘Arabīyya.
- Šīrāzī (Navīdī), Kāja Zain al-‘Ābidīn ‘Alī (‘Abdī Bayg) (1369 Š.), *Takmala al-Aḳbār*, edited by ‘Abd al-Hosayn Navāī, Tehran: Našr-e Nai. [In Persian]
- Šadrāī Nīā, ‘Alī (1375 Š.), “Tasliyyat al-Majālis va Zīnat al-Majālis, Kitāb-e Ḥadiṭī az

- Qrn-e Dahom”, Part. 2, *Faṣḥnāma-ye ‘Olūm-e Ḥadīṭ*, No. 2, pp. 239-252. [In Persian]
- Ṣaffār, Moḥammad b. Ḥasan (1362 Š.), *Baṣāir al-Darajāt al-Kobrā*, Tehran: Moassisa al-‘Elmī.
 - Torkamān, Eskandar Bayg (Monšī) (1314 Š.), *Tārīḳ-e ‘Ālam Ārā-ye ‘Abbāsī*, Tehran: Dār al-Tibā’a Āqā Sayyed Mortazā. [In Persian]
 - Ṭabarī Emāmī al-Ṣagīr, Moḥammad b. Ḥarīr (1427), *Navādir al-Mo’jizāt fi Manāqib al-Aemma al-Hodā ‘Alayha al-Salām*, edited by Moḥammad al-Asadī, Qom: Dalīl-e Mā.
 - Ṭūsī, Moḥammad b. Jāfar (1414), *Amālī*, edited by Moassisa al-Bīṭā, Qom: Dār al-Tiqāfa.
 - Ṭūsī, Moḥammad b. Jāfar (1417), *Al-Fihrist*, edited by Al-Šāḳ Javād al-Qayūmī va Moassosa Našr al-Fiḳāha, Qom: Moassisa al-Našr al-Eslāmī.
 - Ṭūsī, Moḥammad b. Jāfar (1365), *Taḏīb al-Ahkām fi Šarḥ al-Maqna’a lil Šāḳ al-Mofid*, edited by ‘Alī Āḳūndī, Tehran: Dār al-Kotob al-Elmīyya.

English Source

- Barbaro, Josefa; Ambrosio Contarini (1873), *Travels to Tana and Persia, and a Narrative of Italian Travels in Persia by Josefa Barbarosa and Ambrogio Contarini*, translated from the Italian by William Thomas, Burt Franklin Publisher.

The Citation Survey of a Narration of 'Ashura, The Book *Tasliyat-Al-Mojales va Zinat-Al-Majalis*¹

Mohammadreza Barani²
Sahar Nemati³

Received: 2020/08/09
Accepted: 2020/12/31

Abstract

Holding the ritual of 'Ashura mourning and the tendency of Shi'ite scholars to write about 'Ashura in the Safavid period was very effective in strengthening the integration of Shiism in Iran. One of the most impressive works in this issue is Haeri's book called *Tasliyat-Al-Mojales*. To realize the scientific status of this work, examining its references to Shi'ite and Sunni sources is very important and is the primary purpose of this article. This paper tries to study the Shi'ite and Sunni references of *Tasliyat-Al-Mojales* with a descriptive-analytical approach and the method of collecting data in a library manner to clarify the number of citations to Shi'ite and Sunni sources. The result of this examination is that this book has 66% citation of Shi'ite sources and 21% citation of Sunni sources. Having the most citation to 6th century sources such as Maghatel of Kharazmi with 46 citations and then 4th century sources such as Kamel Al-Ziyarāt Ibn Qulwiya with 34 cases, This work has had a very influential place. The citation to the Middle Ages sources shows its appropriate scientific position. The study of the book's text indicates that the reference to Sunni sources has taken place with a comprehensive perspective on Sunni narrative sources. Additionally, different types of citation sources show that the most references have been given to interpretive sources of Shi'ite texts and the Maghatel of Sunni texts.

Keywords: Narration of 'Ashura, *Tasliyat-Al-Mojales va Zinat-Al-Majalis*, Haeri, citation of Shiite sources, citation of Sunni sources

1. DOI: 10.22051/hph.2021.30562.1423

2. Assistant Professor, Department of History, Alzahra University (Corresponding Author).
m.barani@alzahra.ac.ir

3. MA in History, Al-Zahra Society, karaj.sayesar.atab@gmail.com

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507